

آریانا

شماره نهم

اول میزان ۱۳۲۹

سال هشتم

نویسنده دبستان مذاهب

کیست؟

دبستان مذاهب کتابی است که در حدود (۱۰۶۷هـ) درهند تالیف شده، و دارای ابیات دلچسپ و عجیبی است، در شرح مذاهب و ملل و نحل، که مولف آن با فرق مختلف محشور بوده، و افکار و عقاید و اعمال افراد هر فرقه را اینبارسی ایکه دران عصر درهند نو رواج یافته بود نوشته است. یعنی کوشش شده که برخلاف سبک نگارش زبان پارسی معمول و مروج، (به عقیده خود) پارسی سره و نامخلوطی را بنویسد.

درینجا من راجع بابحث خود کتاب عجیبی نمی توانم، و نه راجع به قیمت ادبی آن سخن میگویم، ولی مؤلف آنرا که در کتب نویسندگان درنام وی اشتباه کرده اند، نشان میدهم، چون کتاب مذکور در شرح حال برخی از رجال افغان مانند دودمان روشا نیان، یکی از مآخذ عمده است، بنا بران رفع اشتباه دربارۀ مؤلف آن کتاب، برای ما ضروری است.

۱ - ظاهراً اولین کسی که در نام مؤلف کتاب دبستان اشتباه کرد، سرولیم جونس انگلیس مؤسس جمعیت آسیائی بنسکال است، که بسی از کتب شرقی علوم اسلامی و تاریخ هندوستان را با کتب سنسکریت نشر کرد، وازان جمله همین کتاب دبستان مذاهب مانحن فیه است.

چون مؤلف کتاب بالتصریح نام خود را دران کتاب نیآورده، و خود را به نامۀ نگار، نامۀ کرد آور، کردار گذار و غیره اسمای نامعلوم ذکر میکنند

بنا بران نام اصلی مؤلف آشکارا نیست، و چون در یکی از موارد نام محسن فانی را می آورد، و مطالبی را از وی نقل می‌کند، از بنر و برخی از نویسندگان با اشتباه افتادند، و فانی کشمیری را مؤلف آن کتاب گفتند. و سر جان ملکم نویسنده تاریخ ایران که مدتها بدربار ایران سفیر انگلیس بود، نیز به این اشتباه دوچار آمد، و در کتاب خویش دبستان را به محسن فانی کشمیری منتسب داشت. بعد ازین این اشتباه از طرف نویسندگان تکرار شد، و فانی مؤلف دبستان شناخته آمد [۱]

چون مؤلف اصلی دبستان، فانی نیست، و این شخص غیر از نویسنده دبستان مرد دانشمند دیگر است بنا بران باید اراهم بشناسیم، زیرا فانی از معاصران نویسنده دبستان و از کسانی بود، که نویسنده دبستان او را دیده بود و مطالبی را از او نقل می‌کند [۲]

شیخ محمد محسن متخلص به فانی از سر زمین کشمیر بود، و در عصر شاه جهان در اله آباد هند حکمداری داشت فانی شخص سخنور و فاضلی بود اشعار زیادی بزبان پارسی سرود در سال [۱۰۵۶ هـ] که شاه جهان در صفحات شمال هندو کش باندر محمد خان [از ملوک] [۳] جانیه ما و را السنهر [۱۰۵۱ - ۱۰۶۰ هـ] مصاف داد و آن صفحات را تا بلخ و اند خود بتصرف آورد، قصایدی از محسن فانی بدست مأمورین شاه جهان افتاد که در مدح ندر محمد خان حکمدار بلخ سروده و بخدمت وی از هند ارمنان کرده بود. شاه جهان چون آن قصاید را دید محسن فانی را از حکمداری اله آباد موقوف داشت و وی بقیه حیات را در حالت انزوا به کشمیر گذرانید، و بسال [۱۰۸۱ هـ] از جهان در گذشت و دیوانی را بزبان پارسی در حدود هفت هزار بیت بیادگار گذاشت [۴]

(۱) رجوع کنید به مجله کاوه طبع برلین ج ۵ ص ۹

(۲) رجوع شود به دبستان مذاهب، مبحث بیروان آذر کیوان

(۳) دول اسلامی، ص ۴۳۵ (۴) قاموس المشاهیر، ج ۲ ص ۱۷۹

برخی از علمای ازبکستان شوروی که قصاید فانی را در مدح ندر محمدخان دیده‌اند، نیز باین اشتباه افتاده‌اند که محسن فانی مؤلف دبستان مذاهب بود در حالیکه مسئله چنین نیست .

۲ - شخصی دومی که دبستان مذاهب را به وی انتساب داده‌اند ذوالفقار اردستانی متخلص به موبد است و این قول صمصام الدوله است که در آثار الامراء نوشته است . [طبع کلمکتبه ۱۳۰۹] ملا فیروز زردشتی نیز این قول را تائید کرده و در دیباجهٔ دسانیر آسمانی نام وی را میر ذوالفقار علی ثبت کرده است در یک نسخهٔ خطی دبستان که به تاریخ [۱۲۶۰ هـ] کتابت شده نام مؤلف را میر ذوالفقار علی الحسینی متخلص به هوشیار نوشته‌اند [۱]

۳ - قول سوم که غالباً راوی اولین آن سراج‌الدین علی‌خان متخلص به آرزو عالم و شاعر پارسی و تذکره نگار هند است [۱۱۰۱ - ۱۱۳۶ هـ] چنین است : که مؤلف دبستان موبدشاه یا ملا موبد نام داشت [۲] که همین قول را شمس‌الدین سامی نیز تائید کرده و گویند : مؤلف دبستان مذاهب موبدشاه زردشتی در وقت اکبر شاه مسلمان شد و کتاب مذکور را بنام وی نوشت [۳] نظامی بدایونی نیز قریب به همین قول را گویند : موبدشاه آتش پرست بود در زمان اکبر مسلمان شد و تاریخ اشخاص دینی را نوشت بنام دبستان که در [۱۸۰۹ ع] از طرف مجلس شرقی ترجمه و نشر شد [۴]

این بود اقوالیکه راجع بمؤلف دبستان تا کنون بمن رسیده و امتیاز رطب و یابس آن دشوار است نسخه‌های مطبوع این کتاب را آنچه من دیده‌ام عبارتند از طبع لکهنو نول کشور ۱۹۰۴ م که بنام مجهول نامه نگار است اما طبع بمبئی ۱۲۹۲ هـ آن بنام واضح میرزا محسن کشمیری متخلص به [فانی] است و طبع ایشیا تک سوسایتی بنسکال بنظر من نرسیده و بطوریکه پیشتر ذکر رفت گویا مانند طبع بمبئی بنام فانی بوده است .

برای اینکه مقصد قدری روشن شود بایستی مطالعات خود را در خود کتاب نیز دوام دهیم که از متن آن چه چیزی راجع بنام و حیات مؤلف بدست می‌آید ؟

(۱) دیباجه فرهنسک نظام، ج ۳۰ ص ۲۰ (۲) مجمع النفایس تألیف آرزو

(۳) قاموس الاعلام، ج ۶ (۴) قاموس المشاهیر، ج ۲ ص ۲۳۷

نکته ای که از سرپای متن کتاب بنظر خواننده میرسد این است :
 که مؤلف دبستان شخص بی تعصب و راسته‌ای بود و در عقاید ملل و نحل دقتی داشت
 و با اکثر فرق محشور بود و مخصوصاً معلو مانی وافر و کافی در دین زرتشتی
 داشت و ارباب تمام فرق را بنظر خوب میدید و در تمام کتاب راجع به هیچ
 فرقه بد گوئی نکرد و آنچه شنید و دید نوشت .

وی مرد جهانگردی بود که سال ۱۰۳۳ هـ راسن صغر خود میداند و بسال
 [۱۰۴۶ هـ] در بنگن بالا و در [۱۰۴۹ هـ] در کشمیر بود از لف نوشته های
 وی برمی آید که بسال [۱۰۵۳ هـ] بکابل سفری کرد و بسال [۱۰۵۷ هـ]
 در حیدرآباد بود و كذلك بسفرهای خود در آگره لاهور مشهد افغانستان
 خراسان اشارت ها دارد و کتاب خود را پیش از [۱۰۶۷ هـ] نوشته است .
 آقای پور داؤد نویسنده معاصر ایران گوید : که نویسنده دبستان از
 فرقه آذر کیوان است که این فرقه در زمان اکبر و جهانگیر در هند میزیستند
 و در ساختن آئین دساتیر آسمانی و زبان آن دستی داشتند که دبستان
 پیشروان این فرقه را ذکر میکنند پیشوای این فرقه آذر کیوان پیروانی
 از مردم شیراز و عجم و کشمیر و سوات و پتته و غیره داشت و عقاید آنها
 بیشتر رنگ هندی دارد که عقاید ملل و نحل دقتی را با آئین برهمنی آمیخته
 اند و کتبی از آنان باقی مانده که دساتیر آسمانی و شارستان چهارچمن و جام
 کیخسرو و زر دست افشار از آن جمله است و دبستان از کتب دیگری بنام
 نوش دارو سکنگبین بزمگناه ارژنگ مانی نیز ذکر کرده دارد مؤلف دبستان
 که باین فرقه منتسب بود در با زد همین سال سلطنت اورنگ زیب بسال
 [۱۰۸۱ هـ] در گذشت [۱]

باینصورت مؤلف دبستان یکی از اشخاص عجیبی بود که کتاب عجیبی
 را بزبان عجیبی نوشت چون نام خود را تصریح نکرد نویسندگان مابعد
 را به شبهت انداخت و سرگردان ساخت .

برخی از نویسندگان متأخر مانند نویسندگان انسانی‌کلو پیدی اسلامی (۱) قول سوم را تر جیح دادند که موبد نامی مؤلف دبستان مذاهب است و آقای غبار نویسنده افغان بدلیل اینکه مؤلف دبستان نسبت بدیگر ادیان، احاطه کاملی در دین زردشتی دارد، و از قول «موبد» اشعاری را در متن کتاب می آورد، و برخلاف رویه ایله درین موارد دارد، از نام شاعر با احترام یاد نمی‌کند، موبد را مؤلف کتاب می‌پندارد، و درین رای خود مصیب است که موافق قول سامی، موبد مذکور معاصر اکبر نبود، زیرا اکبر در ۱۰۱۴ مرده و مؤلف دبستان (۱۰۲۳ هـ) راسن صغر خود میداند (ص ۱۴۷ طبع بمبئی) و نیز تصدیق مسلمانان موبد از احتیاط دور است (۲)

نتیجه :

از خلال این روایات و آرای متضاد، اکنون خوانندگان محترم به یک نتیجه رسیده می‌توانند، و آن این است : که انتساب دبستان به محسن فانی کشمیری قطعاً از حقیقت دور است، اما آنچه مؤلف را زردشتی نو مسلمان دانسته اند، بنام موبد، قابل قبول خواهد بود، که نام اسلامی او را ذوالفقار یا ذوالفقار علی ضبط کرده اند. علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
شاید کلمات موبد هوشیار نیز از بقایای کیش زردشتی اوست، زیرا این دو نام اندران فرقه مخصوصاً در پیروان آذر کیوان زیاد است، و انتساب وی به سید حسینی بودن که به کلمات (میر و الحسینی) افاده شده، دور از حقیقت بنظر می‌آید.
چون مؤلف دبستان شخص عجیبی بود و افکار و عقاید وی هم مزوج عجیبی است از کیش زردشتی و برهمنی و اسلام، بنابراین بعید نیست که نامهای موبد - ذوالفقار - هوشیار نیز نمونه ای از آن امتزاج و اختلاطی باشد که در افکار وی روی داده بود و اسمائی است که با اسمای خود برابری میکند بنا بران قول اول بسکلی از خیر اعتبار ساقط و مرفوع است و قول دوم و سوم بصورت فوق باهم تطبیق و تلفیق شده می‌توانند.

عبدالحمی حبیبی

شهر نو کابل، ۲۲ سرطان ۱۳۲۹